

TOMKA BÉLA

Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek

Az erőszakos cselekmények mindig is a történetírás központi témái közé tartoztak. Már az ókori történetírók is gyakran a háborúk eseményei köré rendezték elbeszélésüket, de a középkori krónikák szerzőinél sem volt ez másként. A 19. században a tudományosság igényével fellépő történészek szintén a politika- és hadtörténetre koncentráltak, s eközben kiemelt figyelmet fordítottak a háborúkhöz vezető utakra, a hatalmi szövetségek kialakulására, a csaták és más harci cselekmények bemutatására. A 20. század második felében a történeti kutatás differenciálódott, új témákkal és módszerekkel gazdagodott – például teret nyert a társadalom- és gazdaságtörténet –, de a háborúk, forradalmak és más erőszakos események továbbra is a történészek érdeklődésének homlokterében maradtak.

Ezért is meglepő, hogy maga az erőszak csak az utóbbi néhány évtizedben vált a történettudomány egyik központi fogalmává és intenzív kutatási területévé – eltérően a filozófiától, szociológiától és más társadalomtudományi diszciplínáktól, ahol ez korábban bekövetkezett.¹ Ezzel párhuzamosan a vizsgálatok kezdtek túllépni a politikai erőszakon, s az erőszak más formái is megjelentek a történészek munkáiban.

Az erőszak kutatása azonban továbbra sem számít önálló aldiszciplínának a történetírásban, hanem a hadtörténet, a kultúrtörténet, a társadalomtörténet, a nemek története és több más terület foglalkozik vele. Ennek megfelelően szerteágazó témák szerepelnek a vonatkozó tanulmányokban az interperszonális erőszaktól a tömeggyilkosságokig, a nemi erőszaktól a hadifoglyokkal való bánásmódig, a háborús traumáktól azok emlékezetéig.² A kutatás intézményesülésének hiánya egyrészt azzal jár, hogy az erőszak vizsgálata rendszerint túllép egy tudományterületen, vagyis interdiszciplináris: a történészek munkájuk során felhasználják a politológusok, kriminológusok, szociológusok eredményeit is. Másrészt az erőszak történeti tanulmányozása meglehetősen fragmentált és egyenetlen színvo-

¹ Többek között Thomas Hobbes, Karl Marx, Friedrich Engels, Max Weber, Sigmund Freud munkássága érdemel figyelmet ebből a szempontból, de Georges Eugène Sorel tette az erőszakot filozófiai vizsgálódásának központi kategóriájává: Sorel, Georges: *Gondolatok az erőszakról*. Budapest, 1994. [Eredeti megj.: 1908.]

² Jones, Heather: *Violence against Prisoners of War in the First World War: Britain, France and Germany, 1914–1920*. Cambridge, 2011.; Freedman, Estelle B.: *Redefining Rape: Sexual Violence in the Era of Suffrage and Segregation*. Cambridge, 2013.; Skoda, Hannah: *Medieval Violence: Physical Brutality in Northern France, 1270–1330*. Oxford, 2013.; Clark, Gemma: *Everyday Violence in the Irish Civil War*. Cambridge, 2014.; Loetz, Francisca: *A New Approach to the History of Violence: “Sexual Assault” and “Sexual Abuse” in Europe, 1500–1850*. Leiden, 2015.; Bessel, Richard: *Violence: A Modern Obsession*. London, 2016.; Hewitson, Mark: *The People’s Wars: Histories of Violence in the German Lands, 1820–1888*. Oxford, 2017.; Hoock, Holger: *Scars of Independence: America’s Violent Birth*. New York, 2017.

nalú. Míg például a kollektív erőszak egyes formáit, különösen a forradalmakat már a 19. században is kiterjedten vizsgálták, addig a házasságon belüli erőszak kutatása jóval újabb keletű.³ Vagyis az erőszak historiográfiája nem egységes, hanem az egyes aldiszciplínák sajátos tradíciói nagyban meghatározzák azt.

A következőkben az erőszak történeti kutatásának néhány fontos problémáját és tendenciáját mutatjuk be. Eközben a legnagyobb nehézséget a témára vonatkozó irodalom rendkívüli bősége és sokszínűsége jelenti. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy – egy területet kiemelve – csak a két világháború európai vonatkozásaival könyvek és tanulmányok olyan tömege foglalkozik, melynek áttekintésére egy szerző még megközelítőleg sem képes, s hasonló mondható el a politikai erőszak többi megjelenési formájáról. Ezért az alábbiakban három fő szempontot érvényesítünk áttekintésünkben. Először az erőszak fogalmával, az erőszak meghatározásával kapcsolatos elképzelésekkel és dilemmákkal foglalkozunk. Ezt követően bemutatjuk, hogy melyek az erőszak múltbeli vizsgálatának legfontosabb területei és ezek jellemzői. Végül az utóbbi években az erőszak történeti kutatásának legnagyobb vitát kiváltó kérdését tárgyaljuk: milyen hosszabb távú trendeket mutat az erőszakos cselekmények alakulása. Eközben elsősorban az európai kontinensre és az újkortól máig terjedő időszakra koncentrálunk, de esetenként ezeken túl is tekintünk.

Az erőszak fogalma

Az erőszak fogalma mindenki számára ismert. Éppen a kifejezés közkeletű használata az oka azonban annak, hogy számos eltérő értelmezésével találkozhatunk mind a hétköznapi életben, mind a tudományban. Szokás testi/fizikai és lelki/pszichikai erőszakról beszélni, de erőszakos magatartást gyakran emlegetünk az iskolában, a sportban, a családban és a partnerkapcsolatokban, a közlekedésben, az államok közötti viszonyban és természetesen a bűnesetek kapcsán is. Ezek már első pillantásra is egészen eltérő minőségű cselekedeteket és viszonyokat takarnak, s az is előfordul, hogy ugyanazt a tettet valaki jogtalan erőszakként, más pedig jogos fellépésként értékeli. Ráadásul időben változik, hogy mit tekintünk erőszaknak, vagy legalábbis elfogadhatatlan és üldözendő erőszaknak, s erre vonatkozóan a különböző társadalmak toleranciaszintje azonos időpontban is eltérhet egymásától.

A tudományban hasonlóképpen divergálnak az erőszak mibenlétéről alkotott elképzelések. Az erőszaknak léteznek egészen szűk és igen tág definíciói, s természetesen közöttük számos átmenet is található. A mai történettudományban erőszak alatt rendszerint a fizikai erőszakot értik. Jellemzőnek tekinthető a holland kriminológus, Pieter Spierenburg meghatározása, mely szerint az erőszak „a test fizikai integritásának szándékos megsértése”.⁴ Ez – mint alább látni fogjuk – inkább a szűkebb definíciók köré tartozik, de így is magá-

³ Haupt, Heinz-Gerhard: *History of Violence*. In: Smelser, Neil – Baltes, P. B. (eds.): *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*. Vol. 9. Amsterdam, 2001. 16 196–16 197.

⁴ Spierenburg, Pieter: *Violence: Reflections about a Word*. In: Body-Gendrot, Sophie – Spierenburg, Pieter (eds.): *Violence in Europe: Historical and Contemporary Perspectives*. New York, 2008. 17.; más definíciókra lásd: Imbusch, Peter: *Der Gewaltbegriff*. In: Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (Hrsg.): *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2002. 39.; angol nyelvű kiadása: Imbusch, Peter: *The Concept of Violence*. In: Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (eds.): *International Handbook of Violence Research*. Dordrecht, 2003. 13–39.; Loetz, Francisca: *A New Approach to the History of Violence: “Sexual Assault” and “Sexual Abuse” in Europe, 1500–1850*. Leiden, 2015.; Wood, J. Carter: *Conceptualizing Cultures of Violence*. In: Carroll, Stuart (ed.): *Cultures of Violence: Interpersonal Violence in Historical Perspective*. Basingstoke, 2007. 79–96.; Krug, Etienne G. et al. (eds.): *World Report on Violence and Health*. Geneva, 2002. 6.

ban foglalja a gyilkosságot, a kínzást, a nemi erőszakot, a háborús eseményeket, az öngyilkosságot és egy sor más erőszakos cselekményt.

A *fizikai erőszak* nem véletlenül kerül központi helyre a történeti és társadalomtudományi irodalomban, hiszen ez az erőszaknak a leginkább „kézzelfogható”, átékelhető és így fenyegető formája. A fizikai erőszak fontos sajátossága, hogy alig vannak természetes korlátai. Ennek biológiai alapját az emberi test sebezhetősége jelenti, valamint az, hogy az ember szinte bármikor képes lehet a másinak sérülést okozni, ha erre törekszik. A sérülékenység azzal jár, hogy a többi embertől való félelem, a fizikai erőszakkal szembeni védekezés szükségességének gondolata állandóan jelen van a társadalomban.⁵ A fizikai erőszak antropológiai alapját pedig az adja, hogy az emberi cselekvés jórészt független az ösztönöktől és kényszerektől. Így az embernek nem kell feltétlenül erőszakosan reagálnia bizonyos körülményekre, de feltétlenül jelentkező gátlásai sincsenek, hogy elkerülje az erőszakot. Ezért az erőszak – mint Heinrich Popitz megállapítja – az ember esetében nem korlátozódik meghatározott helyzetekre vagy személyekre, másfelől nincs olyan szituáció vagy ellenség sem, melynek megjelenésére az ember mindenképpen erőszakos választ ad.⁶ Tehát az erőszak társadalmi csoportokhoz és feltételekhez kapcsolódik, s így megjelenési formája változó, vagyis a különböző történeti korokban, társadalmakban és konstellációkban eltérő alakot ölthet és különböző intenzitású lehet.

Az erőszak kutatásával foglalkozók túlnyomó többsége – nem csupán történészek, hanem antropológusok, politológusok és szociológusok is – az erőszak ezen válfaját, a fizikai erőszakot tanulmányozza.⁷ Ez az erőszak típus fogalmilag viszonylag egyértelmű, s így lefordítható a kutatási feladatok nyelvére. A szakemberek közül sokan úgy vélik, hogy ha a kutatás túllép a fizikai erőszakon, akkor kezelhetetlenül kitágítja vizsgálódásai körét.

Bár az erőszak fenti meghatározása tekinthető a történetírásban a leginkább elterjedtnek, s ehhez hasonló erőszakfogalommal a társadalomtudományok más területein is sűrűn találkozhatunk, vannak ennél lényegesen szűkebb és tágabb definíciók is. A szűkebb definíciókat különösen a jog és a politikatudomány területén használják, s ezekben gyakran megjelenik a jogellenesség kritériuma.⁸ A legitim és az illegitim erőszakos cselekedetek éles különválasztása már Hegelnél megtalálható, akinél a hatalom (*Macht*) legitim módon alkalmaz erőt, míg az erőszak illegitim módon teszi ezt. Sorel hasonlóképpen erőnek tekinti, ha a hatóságok lépnek fel a fennálló rendszer védelmében, s erőszaknak, ha az erő bevetése egy társadalmi-politikai rendszer megdöntésére irányul. Talcott Parsons ugyancsak megkülönbözteti az erőt és az erőszak fogalmát. Az előbbi elkerülhetetlennek tartja a politikai rendszerek fenntartásához, míg az utóbbit társadalmi patológiaként értékeli.⁹

E felfogás szerint tehát az erőszak a fizikai erő jogellenes használatát jelenti erre felhatalmazással nem rendelkező entitások részéről akaratuk érvényesítése céljából.¹⁰ Ha például a rendőrség hajt végre támadást kötelességének teljesítése közben, vagy a katonaság te-

⁵ Popitz, Heinrich: *Phänomene der Macht*. Tübingen, 1992. 43–44.

⁶ Popitz: *Phänomene der Macht*, 48.

⁷ Trotha, Trutz von: *Zur Soziologie der Gewalt*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft, Bd. 37. (1997) 9–56.

⁸ Sederberg, P. C.: *Fires within: Political violence and revolutionary change*. New York, 1994.

⁹ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. Budapest, 1971. 349. [Eredeti meg.: 1821.]; Parsons, Talcott: *Some reflections on the place of force in social process*. In: Eckstein, H. (ed.): *Internal war: Problems and approaches*. New York, 1964. 33–70.

¹⁰ Hartogs, R. – Artzt, E.: *Violence. Causes and Solutions*. New York, 1970.

szí ezt a nemzetközi jog által elismert háború során, akkor ezt erő alkalmazásának kell tekinteni, de nem számít erőszaknak.

Egy cselekedet jogi vagy erkölcsi legitimációja azonban nem változtatja meg annak jellegét, így nem célszerű a legitimáció kritériumát belefoglalni a definícióba. A jogos vagy széles legitimációval rendelkező erőszak is erőszak – függetlenül attól, hogy adott esetben a jobb, helyesebb megoldást jelenti. Emellett közel sincs egyetértés abban a szélesebb közvéleményben és a tudományban sem, hogy mely szervezetek esetében tekinthetjük az erőszakos fellépést legitimnek.

Charles Tilly megállapítja, hogy az erőszak ezen legalisztikus (*legalistic*) meghatározása a meglévő alkotmányos rend védelmét szolgálja – függetlenül annak elnyomó vagy demokratikus jellegétől.¹¹ Ezzel a definíció az állami erőszak szinte egészét figyelmen kívül hagyja, hiszen az általában még a diktatúrákban is törvényi felhatalmazáson nyugszik. Így ennek alapján nem minősül erőszaknak a fennálló rendszer védelmében alkalmazott agresszió – függetlenül az alkalmazott erő nagyságától.¹² Hasonlóképpen nem számít erőszaknak a háború sem, hiszen általában ezt is törvényi felhatalmazás alapján vívják. Mindez nyilvánvalóan alig alkalmazhatóvá teszi a legalisztikus definíciókat a történeti kutatásban, sőt ezek egyenesen anakronizmushoz is vezethetnek. Ami ugyanis ma jogellenesnek számít, az nem feltétlenül volt az száz vagy kétszáz évvel ezelőtt, vagyis a büntetendő és a tolerált cselekmények közötti határ történetileg változik.

Léteznek olyan szerzők és irányzatok, melyek nem tartják kielégítőnek azt, ha csak a fizikai erőszak közvetlen alkalmazását vizsgáljuk, mert szerintük ez nehezíti a társadalmi folyamatok komplex elemzését. Ezért úgy vélik, hogy a fizikai erőszakon túl célszerű további társadalmi jelenségekre is kiterjeszteni az erőszak fogalmának hatókörét. A következőkben ezen tágabb erőszakértelmezéseket tekintjük át.

A *pszichikai erőszak* egy személy lelki, szellemi, pszichés állapotának károsítására, gondolatainak befolyásolására vagy megváltoztatására irányul. Az ilyen erőszak szavakat, képeket, gesztusokat használ, vagy pedig az életkörülmények megnehezítésével kelt félelmet, esetleg jutalmazással éri el törekvéseit. Ezek alkalmazása lehet annyira intenzív, hogy az egyenesen kínzásnak minősül. A pszichikai erőszak azonban a fizikai erőszakhoz képest jobban igényli az áldozat közreműködését, s ezért eredménye és hatásossága kevésbé megjósolható. Ennek következtében a fizikai erőszakhoz képest általában jobban elhárítható, de legalábbis megakadályozható az eszkálációja. Míg a fizikai erőszak valamilyen jöváthe-tetlen testi károsodást okozhat, addig a pszichikai erőszak következményei gyakran visszafordíthatók. Ugyanakkor a pszichikai erőszak károsító hatása nem feltétlenül látható azonnal, hanem később okozhat komoly traumát.¹³

Az *intézményes erőszak* meghaladja a közvetlen, személy ellen irányuló agressziót, mert tartós függőségi és alávetettségi viszony kialakításával jár. Ennek során szerephez jut a fizikai erőszak vagy annak fenyegetése, s ezzel a társadalmi hierarchia kiemelt pozícióiban lévők biztosíthatják hatalmukat az alárendeltek felett. Az intézményes erőszak megjelenik például a modern államszervezet intézményeiben, melyek a polgároktól engedelmes-séget várnak. Ezek közé tartoznak az állami fegyveres testületek, mint a rendőrség és a

¹¹ Tilly, Charles: *From Mobilization to Revolution*. New York, 1978. 174.

¹² Mider, Daniel: *The Anatomy of Violence: A Study of the Literature*. Agression and Violent Behaviour, vol. 18. (2013) 704.

¹³ Nunner-Winkler, Gertrud: *Überlegungen zum Gewaltbegriff*. In: Heitmeyer, Wilhelm – Soeffner, Hans-Georg (Hrsg.): *Gewalt. Entwicklungen, Strukturen, Analyseprobleme*. Frankfurt am Main, 2004. 38–43.

hadsereg. Ezek mind erőszakot alkalmaznak vagy alkalmazhatnak, melynek megítélése nagyban függ attól, hogy az demokratikus-jogállami keretek között történik-e. Ha igen, az általában nemcsak legalitást, hanem legitimitást is ad az erőszaknak. Mindazonáltal még demokratikus és jogállami körülmények között is előfordulhatnak az intézményes erőszaknak nehezen megítélhető vagy egyenesen törvénytelen esetei, például túlzott rendőri szigor utcai rendbontások esetén vagy a titkosszolgálatok nem megfelelően ellenőrzött akciói. Természetesen a 20. századi diktatórikus rezsimekben alkalmazott intézményes erőszak a legitimitás követelményeinek nem felelt meg, jóllehet a törvényesség látszatát gyakran próbálták fenntartani.¹⁴

A *strukturális erőszak* fogalmát Johan Galtung vezette be 1969-ben.¹⁵ Galtung úgy érvelt, hogy tömegek elszegényedése, nyomora és halála nemcsak közvetlen erőszak révén következhet be, hanem ezeket a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek is eredményezhetik. Ezekért nem tehetők felelőssé az erőszak megszokott formái, nincsenek megnevezhető tettesek, mégis hasonló szenvedéseket hozhatnak, mint a háborúk vagy más fegyveres konfliktusok. Az erőszak tehát Galtung szerint ezekben az esetekben beépül a társadalmi struktúrák működésébe. Mint írja, erőszak akkor keletkezik, „ha az embereket olyan hatások érik, melyek nyomán testi és szellemi kibontakozásuk csekélyebb, mint az kedvezőbb körülmények esetén lehetne”.¹⁶ A különbséget elsősorban az okozza, hogy az erőforrások és a hatalom eloszlása igen egyenlőtlen a világban: globális méretekben jelentős gazdagság halmozódott fel, ugyanakkor tömegek nélkülöznek. Galtung a tüdőtuberkulózis példájával világítja meg elképzelését: a 18. században a tbc gyógyíthatatlan betegségnek számított, s így, ha valaki ebben megbetegedett és meghalt, az orvosi szempontból elkerülhetetlen eseménynek számított. Ma azonban a tbc már gyógyítható, így ha e betegség miatt következik be halálozás, az az orvosi ellátáshoz való hozzáférés hiányának következménye, így végső soron a társadalmi egyenlőtlenségek eredménye, vagyis az oka strukturális erőszak.¹⁷

Későbbi munkáiban Galtung alkalmazta a *kulturális erőszak* fogalmát is. Ez a kultúra azon aspektusait jelöli, melyek egy társadalomban a közvetlen vagy strukturális erőszak elfogadtatását, legitimizálását szolgálják. Különösen az ideológia, a vallás, a nyelv, a művészet és a tudomány lehet ennek eszköze.¹⁸

A hasonló értelmű *szimbolikus erőszak* Pierre Bourdieu megfogalmazásában arra szolgál, hogy a nem látható és másként sem nyilvánvaló hatalmi és uralmi viszonyokat a nyelv és a szimbólumrendszerek révén leplezze, azok következményeit megszépítse. Ezáltal ezek a hatalmi viszonyok és a fenntartásukhoz szükséges fizikai erőszak természetesnek tűnnek. A különböző jel- és szimbólumrendszerek Bourdieu szerint eleve diszkriminálnak, így akik ezeket használják, azok akaratlanul is szimbolikus erőszakot gyakorolnak, vagy éppen annak áldozatai.¹⁹ Ezt Bourdieu különösen az iskolarendszer esetében igyekezett demonstrálni, mely szerinte olyan módon alkalmaz szimbolikus erőszakot, hogy a diákoktól sajátos,

¹⁴ Imbusch, Peter: *Der Gewaltbegriff*. In: Heitmeyer–Hagan (Hrsg.): *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*, 39.

¹⁵ Galtung, Johan: *Violence, Peace, and Peace Research*. *Journal of Peace Research*, vol. 6. (1969) No. 3. 167–191.

¹⁶ Galtung, Johan: *Strukturelle Gewalt*. Reinbek, 1975. 9.

¹⁷ Galtung: *Violence, Peace, and Peace Research*, 168.

¹⁸ Galtung, Johan: *Cultural violence*. *Journal of Peace Research*, vol. 27. (1990) No. 3. 291–305.

¹⁹ Bourdieu, Pierre: *Sozialer Sinn*. Frankfurt am Main, 1993.; Bourdieu, Pierre: *Language and Symbolic Power*. Cambridge, 43–65., 209–213.

többségüktől idegen nyelvi kódok és magatartásformák elsajátítását követeli a jó előmenetel érdekében.

A szimbolikus erőszaknak létezik másik felfogása, mely bizonyos nyelvi és kulturális kifejezésformákat is az erőszak közvetlen megjelenésének tart. Így a megalázás, szidalmazás, becületsértés, rágalmazás, a lenéző szófordulatok használata, gúnyolás is szimbolikus erőszaknak tekinthető, amit máskor verbális erőszaknak neveznek. E sorba tartozik a gyűlöletbeszéd is, vagyis a nemzeti, faji méltóság verbális megsértése.²⁰ Mindezek személyek vagy csoportok lealacsonyítását és megfélemlítését szolgálják, és a politikai propaganda fontos eszközeit jelentik. Ezért vannak, akik nem annyira a szimbolikus, mint inkább a pszichikai erőszakhoz sorolják ezeket.²¹

A szélesebb erőszakfogalom, illetve -fogalmak alkalmazása mellett fontos érvek szólnak. Számos kutató szerint az erőszak jelentése azért sem korlátozódhat csupán a fizikai erőszakra, mert az embert nem csupán a teste alkotja, s így az erőszak gyakorlása és elszenvetése sem csak a testre vonatkozhat. Ezért is javasolták a *közvetlen erőszak* fogalmának használatát, mely mind az emberi test, mind az emberi psziché elleni agressziót jelenti.²² Emellett az erőszak különböző formái nem különíthetők el mindig egyszerűen egymástól. Szintén példa lehet erre a fizikai és a pszichikai erőszak. A fizikai erőszak gyakran pszichés következményekkel jár, ami adott esetben súlyosabb lehet, mint a testi sérülés. Másfelől a pszichikai erőszak – például megfélemlítés – súlyos testi tüneteket is okozhat.

Különösen indokoltnak tűnik a szélesebb erőszakfogalom alkalmazása a 20. század konszolidálódott diktatúrái esetében. Ezek ugyanis több esetben el tudták érni azt, hogy a kezdeti terror után a rendszer fenntartásához elegendő volt a fizikai erőszak állandó fenyegetése, miközben e berendezkedett diktatúrákban a tényleges fizikai erőszak viszonylag alacsony szintű lehetett. Ezért ha csupán a fizikai erőszakot vizsgáljuk, akkor félrevezető képet kapunk e rezsimek működéséről és hétköznapi valóságáról.

Mindazonáltal a tág definíciókat számos bíráló is érte. A talán legfontosabb ezek közül az, hogy átfogó voltuk miatt gyakran lehetetlenné teszik az erőszak fogalmának tudományos célokra megfelelő definiálását. Empirikusan igazolható hipotézisek felállításához a vizsgált jelenségnek objektíven megfigyelhetőnek kell lennie. Kérdéses, hogy ez elmondható-e a bemutatott tág erőszakfogalmáról, különösen pedig a strukturális erőszak koncepciójáról. Az utóbbi esetében – mint láttuk – a szegénység és a hatalmi-gazdasági egyenlőtlenség az erőszak meghatározásának részévé válik: a társadalmi egyenlőtlenséget strukturális erőszaknak tekinti. Ez a megközelítés kétségkívül alkalmas arra, hogy az erőszakot a tágabb társadalmi összefüggésekbe – mint nemzetközi kapcsolatok alakulása, válságok stb. – ágyazva elemezze.²³ A tudományos vizsgálat számára azonban túlságosan tág, nehezen operacionalizálható az ilyen erőszakfogalom. Galtung a testi és szellemi fejlődés teljes kibontakozását a definíció részének tartja, melynek tartalma azonban nehezen vagy egyálta-

²⁰ Walker, Samuel: *Hate Speech: The History of an American Controversy*. Lincoln and London, 1994.

²¹ Imbusch: *Der Gewaltbegriff*, 41.

²² Christ, Michaela – Gudehus, Christian: *Gewalt – Begriffe und Forschungsprogramme*. In: Gudehus, Christian – Christ, Michaela (Hrsg.): *Gewalt. Ein interdisziplinäres Handbuch*. Stuttgart, 2013. 3.; Galtung, Johan: *Violence, War, and Their Impact on Visible and Invisible Effects of Violence*. Polylog: Forum for Intercultural Philosophy, vol. 5. (2004) <http://them.polylog.org/5/fgjen.htm> (letöltés: 2018. június 30.)

²³ Schroer, Markus: *Gewalt ohne Gesicht: Zur Notwendigkeit einer umfassenden Gewaltanalyse*. Leviathan, Bd. 28. (2000) 434–452.

lán nem határozható meg, már csak azért sem, mert ez a potenciál szinte az egyik napról a másikra változik a gazdaság, az egészségügy és más társadalmi szférák fejlődésével. Mivel társadalmi egyenlőtlenségek elkerülhetetlenül léteznek, lényegében minden társadalmi viszony egyben az erőszak forrása, így a társadalom és az erőszak vizsgálata nem választható külön.²⁴ Minden társadalom leírásának részévé válik az, hogy az erőszak jelen van benne, ami elmosza a különbségeket, s nem teszi lehetővé az erőszak differenciált tárgyalását, jól lehet ez alapvető fontosságú feladata a kutatásnak. Továbbá a strukturális erőszak koncepciója elfedi azt, hogy a fizikai erőszak mindig konkrét személyek konkrét cselekvésének az eredménye, hiszen struktúrák nem képesek fizikai erőszakot alkalmazni.²⁵ Így az erőszakért viselt felelősség is megfoghatatlanná válik.

Mások azt hangsúlyozták, hogy a strukturális erőszak és a többi hasonló fogalom erősen ideologikus töltetű. Céljuk Spierenburg szerint nem a leírás, hanem a stigmatizálás, mégpedig felhasználva azt, hogy az erőszak kifejezés igen erős negatív konnotációval rendelkezik.²⁶ Emellett a strukturális erőszak és hasonló koncepciók legitimációt nyújthatnak a fizikai erőszak alkalmazóinak, hiszen ha a társadalmi egyenlőtlenségek és más társadalmi igazságtalanságok erőszaknak minősülnek, akkor velük szemben is jogosnak tűnhet az erőszak – így a fizikai erőszak – alkalmazása. Ezzel a fogalom bővítésének stratégiája kontra-produktív lesz, hiszen az erőszak diszkreditálása helyett éppen hogy segíti annak eszkalációját.²⁷

Az erőszak megjelenési formái

Mint a definíciók áttekintése során is láttuk, az erőszakos cselekedetek számos szempont figyelembevételével osztályozhatók: csupán néhány ilyen említve, az erőszak lehet fizikai és pszichikai, közvetlen és közvetett, egyéni és kollektív, konkrét és strukturális. Ennek megfelelően az erőszaknak több tipológiája létezik, melyek eltérő módon állítanak fel kategóriákat. Ezek közül a továbbiakban a fizikai erőszakra vonatkozó tipológiákra szűkítjük vizsgálódásunkat. Ilyen több is ismert. Például ismert az erőszak három szintjének megkülönböztetése az áldozatok száma és az okozott károk nagysága alapján: a mikroszintű erőszak esetében jellemzően spontán akcióról van szó, mely egy vagy néhány áldozatot követel; a középszintű erőszak már tervezett, és az áldozatok száma nagyobb, akár több tucat; míg a makroszintű erőszak nagy erőforrásokat mozgósít, és esetenként egész társadalmak ellen irányul.²⁸ Az egyik leggyakoribb osztályozás szerint létezik önmagára irányuló erőszak, interperszonális erőszak és kollektív erőszak.²⁹ Mások elfogadják ezt, de célszerűnek tartják a kollektív és az állami erőszak elhatárolását.³⁰ A következőkben az utóbbi felosztás típusainak fő jellemzőit ismertetjük.

²⁴ Narr, Wolf-Dieter: *Gewalt und Legitimität*. Leviathan, Bd. 1. (1973) 7–41.

²⁵ Baberowski, Jörg: *Gewalt verstehen*. Zeithistorische Forschung/Studies in Contemporary History, Bd. 5. (2008) Heft 1. 5–17.

²⁶ Spierenburg, Pieter: *Violence: Reflections on a Word*. In: Body-Gendrot, Sophie – Spierenburg, Pieter (eds.): *Violence in Europe: Historical and Contemporary Perspectives*. New York, 2008. 20.

²⁷ Fuchs, Albert: *Wider die Erweiterung des Gewaltbegriffs*. Wissenschaft und Frieden, Bd. 10. (1992) Heft 4. 3.

²⁸ Levin, Jack – Rabrenovic, Gordana: *The Sociology of Violence*. In: Bryant, Clifton D. – Peck, Dennis L. – Peck, Donald M. (eds.): *21st Century Sociology: A Reference Handbook*. Vol. 2. London, 2007. 321.

²⁹ Krug et al.: *World Report on Violence and Health*, 6.

³⁰ Imbusch: *Der Gewaltbegriff*, 46.

Önmagára irányuló erőszak

Az önmagára irányuló erőszak értelemszerűen az öngyilkosságot, illetve ennek kísérletét, valamint az öncsonkítást foglalja magában. Az öngyilkosság magas szintje gyakran patológikus társadalmi környezetet tükröz, így a társadalomkutatók figyelmét sem kerüli el. Sőt, Durkheim öngyilkosságról írott munkája a szociológia egyik klasszikus írásának számít.³¹ A történeti kutatásban azonban az erőszaknak ez a típusa viszonylag ritkán jelenik meg önálló témaként.³²

Interperszonális erőszak

Az interperszonális vagy másként egyéni erőszak az a forma, melyet egyes személyek önállóan, esetleg kis csoport tagjaként követnek el idegenek ellen, többnyire közösségi tereken vagy az otthonokban családtagok ellen. A tettesek és az áldozatok gyakran valamilyen kapcsolatban állnak egymással, de ez nem feltétlenül van így. Az egyéni erőszak – csakúgy, mint az erőszak más formái – nemcsak személyek ellen irányulhat, hanem vagyontárgyak megszerzésére (lopás, rablás), vagy az anyagi károkozás is célja lehet (vandalizmus).³³

Az egyéni erőszak jelentős része az egyének privát szférájában történik – például család, rokonság, munkahely –, s így kevésbé látható a nyilvánosság számára, ezért magánjellegű erőszaknak is nevezik. A családon belüli erőszak sokáig nem társadalmi problémaként, hanem sokkal inkább magánügyként és a családi élet kudarcaként jelent meg a nyilvánosságban, s csak az utóbbi néhány évtizedben lépett fel ellene egyértelműen a jog és a bűnüldözés a legtöbb európai országban.³⁴ A családon belüli erőszak többnyire partnerek között és gyermekekkel szemben jelentkezik, de kiszolgáltatott, idős és beteg családtagok szintén lehetnek bántalmazás alanyai. A partnerek közötti esetek közel sem szimmetrikusan oszlanak meg a nemek között, mivel az ilyen testi sértések és a szexuális erőszak túlnyomó részében a férfi a tettes és a nő az áldozat. A gyerekekkel szembeni erőszak formái közé tartozik a gyermekek verése, elhanyagolása, a szexuális visszaélés, a pszichikai bántalmazás.³⁵

Az interperszonális erőszak különösen az 1980-as évektől vált a történeti kutatás fontos területévé Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban. Az erőszakos bűncselekmények hosszú távú trendjeit, azok társadalmon belüli elosztását és a velük szembeni attitűdöket elsősorban a későközépkori és korai újkor Európában és a 20. századi Egyesült Államokban vizsgálták, gyakran összehasonlító módon. Kelet-Közép-Európa azonban szinte teljesen kimaradt ezekből a kutatásokból. Az erőszakos cselekmények gyakoriságának hosszú távú változása körül élénk vita támadt a történészek és társadalomkutatók körében. Spierenburg és több társa a gyilkosságok gyakoriságának jelentős csökkenése mellett érvelt Európában a korai újkor során,³⁶ mások azonban cáfolni igyekeztek ezt.³⁷ Ezzel a vitával részletesebben a későbbiekben foglalkozunk.

³¹ Durkheim, Émile: *Az öngyilkosság: szociológiai tanulmány*. Budapest, 2003. [Eredeti megj.: 1897.]

³² Jansson, Arne: *From sword to sorrow: Homicide and suicide in early modern Stockholm*. Stockholm, 1998.

³³ Imbusch: *Der Gewaltbegriff*, 45.

³⁴ A gyermekjogokra lásd: Therborn, Göran: *The Politics of Childhood: The Rights of Children in Modern Times*. In: Castles, Francis G. (ed.): *Families of Nations: Patterns of Public Policy in Western Democracies*. Aldershot, 1993. 247–248.

³⁵ Brandstetter, Manuela: *Sozialer Nahraum*. In: Gudehus–Christ (Hrsg.): *Gewalt*, 91–98.

³⁶ Spierenburg, Pieter: *Violence and the civilizing process: does it work?* *Crime, Historie & Sociétés / Crime, History & Societies*, vol. 5. (2001) No. 2. 87–105.

Ehhez szorosan kapcsolódó kutatási irány az erőszakhoz való társadalmi viszony változása. Az eredmények nagy része azt támasztja alá, hogy a premodern Európában az erőszak a konfliktusok megoldása, a különféle rituálék és szertartások során jelentős társadalmi elfogadottsággal rendelkezett. Nagyjából a koraújkorig a gyilkosság nem feltétlenül vonta maga után a legsúlyosabb büntetést Európában, hanem gyakran jóvá lehetett tenni azt pénzbeli kompenzációval és bizonyos rituálék elvégzésével. A 16. századtól felgyorsult az erőszak kriminalizációja és jogi korlátok közé szorítása. Ez megmutatkozott az egyre szigorúbb büntetési tételekben is. Mindazonáltal a bírói gyakorlat még jó ideig sokszor inkább a túlélő hozzátartozók kártalanítását tartotta fontosabbnak, mint a megtorlást és elrettentést. Bizonyos társadalmi szférákban viszonylag sokáig tolerálták a fizikai erőszakot, különösen, ha az ritualizálódott és korlátok között maradt. Példa lehet erre a párbaj, a testi büntetés az iskolákban, a hadseregben és a családban.³⁸

Kollektív erőszak

Charles Tilly meghatározása szerint kollektív erőszakról azon cselekedetek esetén beszélünk, melyek személyeket vagy tárgyakat fizikailag károsítanak, miközben az erőszakot elkövetők száma kettő vagy több, s a csoport tagjai között legalább időlegesen együttműködés alakul ki.³⁹ Mások szerint legkevesebb húsz résztvevő esetén beszélhetünk kollektív erőszakról, egyébként egyszerű csoportos elkövetésről van szó.⁴⁰ A kollektív erőszak megjelenési formái közé tartoznak például a zavargások, felkelések és más erőszakos tiltakozó akciók vagy a pogromok.

A kollektív erőszak nem feltétlenül politikai töltetű, de a forradalmak, polgárháborúk, államcsínyek, gerillamozgalmak, népirtások és a terrorizmus esetében ez nyilvánvalóan tetten érhető. A politikai erőszak jellemzője, hogy az erőszak a társadalom által hozott döntések befolyásolását vagy a társadalmi együttélés szabályainak megváltoztatását célozza, gyakran pedig egyenesen a politikai hatalom megszerzésére vagy az uralmi viszonyok átalakítására irányul.⁴¹ Ezért az ilyen erőszak mindenekelőtt az államot vagy annak intézményeit és képviselőit veszi célba.

A társadalmi tiltakozások különböző formáinak s különösen a kollektív megmozdulásoknak a vizsgálata az erőszak történeti kutatásának talán leginkább hangsúlyos és innovatív területe volt az 1960-as évektől, jóllehet az ezredfordulón valamelyest veszített jelentőségéből. Kezdetben főként marxista orientációjú történészek – mint a brit Eric J. Hobsbawm, Edward P. Thompson és a kanadai Georges Rudé – vizsgálták a tömegek viselkedését, s az erőszakot a társadalmi tiltakozás racionális stratégiájának tartották.⁴²

³⁷ Malešević, Siniša: *Forms of brutality: Towards a historical sociology of violence*. European Journal of Social Theory, vol. 16. (2013) No. 3. 273–291.

³⁸ Gay, Peter: *The Cultivation of Hatred*. New York, 1993.

³⁹ Tilly, Charles: *Regimes and Repertoires*. Chicago, 2006. 118.; a témára magyarul legújabban lásd: Gyáni Gábor: *Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak. Fogalmi és historiográfiai vázlat*. In: Gyáni Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Budapest, 2018. 259–271.

⁴⁰ Haupt: *History of Violence*, 16 197.

⁴¹ Enzmann, Birgit: *Politische Gewalt: Formen, Hintergründe, Überwindbarkeit*. In: Enzmann, Birgit (Hrsg.): *Handbuch Politische Gewalt: Formen – Ursachen – Legitimation – Begrenzung*. Wiesbaden, 2013. 46.

⁴² Hobsbawm, Eric J.: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*. Budapest, 1974. [Eredeti megj.: 1959.]; Thompson, Edward Palmer: *Az angol munkásosztály születése*. Budapest, 2007. [Eredeti megj.: 1963.]; Rudé, George: *The Crowd*

Charles Tilly a kollektív erőszak nagy hatású történeti tipológiáját alkotta meg: eszerint a legkorábban megfigyelhető úgynevezett kompetitív kollektív akciók a helyi közösségeken belül vagy azok között kialakuló mindennapos viszályok levezetésére szolgáltak; a reaktív erőszak a polgárok életébe történő állami és más külső beavatkozások elhárítását célozta, s tipikus megjelenési módja az adószedés elleni lázadás, a hadseregbe való sorozás elleni csoportos fellépés, az éhséglázadás és a géprombolás; végül az időben legkésőbb jelentkező proaktív tiltakozási akciók a szabadság-, politikai és gazdasági jogok, vagy erőforrások megszerzéséért illetve bővítéséért kezdeményezett erőszakos tömegmegmozdulások, melyekbe beletartoznak például a sztrájkok és a forradalmak.⁴³

Míg az idézett szerzők az erőszakos kollektív megmozdulások okai között nagy fontosságot tulajdonítottak a racionális megfontolásoknak, addig ezt az interpretációt az 1980-as évek közepétől mind többen megkérdőjelezték. Rámutattak arra, hogy a rémhírek vagy az olyan érzelmek, mint a félelem és a remény milyen jelentős szerepet játszottak a mozgató tényezők között. Ez az irány kapcsolódik az érzelmek történetének kutatásához, mely az utóbbi két évtizedben erős lendületet vett a nyugati historiográfiában.⁴⁴

Állami erőszak

Mint korábban jeleztük, az állami erőszakot több szerző a kollektív erőszak fogalma alá sorolja, míg mások az erőszak külön formájának tekintik.⁴⁵ Mindenesetre ez a téma különös figyelmet érdemel, mert a 20. században Európában jóval többen estek állami agresszió, mint más erőszakos cselekmények áldozatául.⁴⁶

Ismert módon az állam és az erőszak történetileg szoros kapcsolatban állnak egymással. Sok más példa mellett jól látható ez a modern európai nemzetek és államok kialakulása folyamataiban, melyet háborúk, forradalmak, polgárháborúk sora kísért. A már többször idézett Charles Tilly ennek nyomán állapította meg, hogy „a háború teremtette az államot, s az állam hozta a háborút”.⁴⁷ A modern államok létrejöttének egyik fontos eleme volt Nyugat-Európában az állami erőszakmonopólium létrejötte, mely az állami erőszak egyik legitim formájának, az állami rendfenntartó és fegyveres erők tevékenységének az alapját jelentette. Ide tartozik a bűnüldözés s az erőszakos politikai megmozdulások megakadályozása, de az állami erőszak megjelenhet ennél kevésbé látható formában is, mint például az erővel való fenyegetés és az elrettentés.

Az állami erőszakszervezetek feladatuk ellátása – vagyis a bűnözés és az illegális erőszak visszaszorítása – közben nem feltétlenül arányosan alkalmazzák a rendelkezésükre álló eszközöket. A bűnüldözés közben éppúgy előfordulhat indokolatlan rendőri erőszak, mint a politikai célú tüntetések vagy a terrorizmus megelőzése során. Nem szükséges hangsúlyozni, hogy jogállami garanciák híján, autoriter rendszerekben az ilyen problémák különös erővel jelentkeznek. Ennek következtében az erőszakot alkalmazó állami szervezetek tevékenysége ugyan legális lehet, de azok a társadalom jelentős része számára elveszítik le-

in History: A Study of Popular Disturbances in France and England, 1730–1848. New York, 1964.; magyarul: Rudé, George: *Forradalmárok, zendülők.* Budapest, 1986.

⁴³ Tilly, Charles: *The Rebellious Century.* Cambridge, 1975. 50–55.; Gyáni: *Kollektív erőszak és társadalmi mozgalmak,* 262–263.

⁴⁴ Haupt: *History of Violence,* 16 199– 16 200.

⁴⁵ Giddens, Anthony: *The Nation State and Violence.* Cambridge, 1985.

⁴⁶ Mazower, Mark: *Violence and the State in the Twentieth Century.* The American Historical Review, vol. 107. (2002) No. 4. 1158–1178.

⁴⁷ Tilly, Charles: *The Formation of National States in Western Europe.* Princeton, 1975. 42.

gitimitásukat. A másik oldalon a politikai jellegű tiltakozó akciók illegálisnak minősülhetnek, de sokan legitimnek tekinthetik ezek során az erőszak egyes formáit is.⁴⁸

Az autoriter rendszerekben és diktatúrákban az állam agresszív fellépése nem csupán az erőszakmonopólium hagyományos elvén alapul, hanem más szervezetek – paramilitáris alakulatok – is hozzájárulnak ahhoz. Mindazonáltal az állami erőszak mértéke nagyban változhat az ilyen rezsimekben. A hatalomátvétel és a berendezkedés időszakában általában keményebb eszközöket használnak („kemény diktatúrák”), s később a konszolidáció időszakában elegendő lehet a mérsékeltbb erőszak vagy akár csak az erőszakkal való fenyegetés („puha diktatúrák”). Előfordulhat azonban az is, hogy fokozatosan radikalizálódik egy rendszer, s kezdetben inkább hibrid jegyeket mutat, s lassan csúszik bele a diktatúrába. Ennek megfelelően az állami elnyomás formái széles skálán mozoghatnak: a puha diktatúrákban a demokratikus jogok megsértése, a sajtó és a független szervezetek működésének korlátozása, a polgárok életének ellenőrzése és ezekhez hasonló eszközök dominálnak, míg a kemény diktatúrákban ezekhez járul a közvetlen erőszak is.⁴⁹ A diktatúrák ideológiája nem feltétlenül koherens, de a külső ellenség elleni hatékony fellépés, a belső ellenség felszámolása s ezáltal a nemzet, a haza megvédése, a szélesebb jólét megteremtése gyakran ennek elemei között szerepelnek.

A szakirodalomban a hagyományos diktatúráktól és autoriter rendszerektől gyakran megkülönböztetik az állami terror rendszerét, melyben az erőszak alkalmazása folyamatos és átfogó, így a politika hagyományos elemei teljesen háttérbe szorulnak.⁵⁰ Ezekben a terror eszközei közé tartozik a kínzás, az ellenfelek eltüntetése, kijelölt csoportok elűldözése. A terror ebben az esetben nemcsak az ellenségnek tekintett személyek kiiktatását szolgálja, hanem a széles körű megfélemlítést is azért, hogy az erőszak kiszámíthatatlan lesz.

Végül az állami erőszak további típusát jelenti a háború. Ez olyan konfliktus, melyben legalább az erőszakot alkalmazó felek egyike egy állam megfelelő reguláris katonai erővel, s melyben az ellenség legyőzése érdekében szervezett módon folyik a gyilkolás, vagyis mindkét háborúzó fél központosított parancsnoksággal bír, s a hadműveletek valamelyes folytonossággal rendelkeznek. Háború kialakulhat államok között vagy egy társadalmon belül polgárháborúként.⁵¹ A tömeges méretű gyilkolást modern körülmények között nagyban segíti a technológiai fejlődés mellett a kifinomult háborús mobilizáció, mely a 19–20. században olyan ideológiákra támaszkodott, mint az imperializmus, a nacionalizmus és a bolsevizmus.⁵² Ezek eredményeként a 20. századra a háborúk jellege nagyban átalakult, hiszen az első és különösen a második világháborúban megvalósult a már a kortársak által is „totalis háborúnak” nevezett hadviselés.⁵³

⁴⁸ Imbusch: *Der Gewaltbegriff*, 48.

⁴⁹ Schmiechen-Ackermann, Detlef: *Diktaturen im Vergleich*. Darmstadt, 2010. 113–127.

⁵⁰ Sluka, Jeffrey A.: *Death Squad: The Anthropology of State Terror*. Pittsburgh, 2010.

⁵¹ Imbusch: *Der Gewaltbegriff*, 50–51.

⁵² Bloxham, Donald et al.: *Europe in the world: systems and cultures of violence*. In: Bloxham, Donald – Gerwarth, Robert (eds.): *Political Violence in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, 2011.; Kershaw, Ian: *War and Political Violence in Twentieth-Century Europe*. *Contemporary European History*, vol. 14. (2005) No. 1. 112.

⁵³ Geyer, Michael – Tooze, Adam (eds.): *The Cambridge History of the Second World War*. Volume 3: *Total War: Economy, Society and Culture*. Cambridge, 2015.

Az erőszak hosszú távú trendjei

Az utóbbi évtizedekben az erőszak történeti kutatásában a legélénkebb vita az erőszak hosszú távú alakulásának folyamata körül bontakozott ki. A következő kérdés állt e diszkusszió középpontjában: az erőszakos cselekmények milyen dinamikával rendelkeztek a múltban, vagyis az utóbbi évszázadokban miként változott annak esélye, hogy valaki erőszak áldozatává váljon?

Számos neves kutató – így Pieter Spierenburg, Manuel Eisner, Robert Muchembled és James Sharpe – mellett érvelt, hogy a modernitást az interperszonális erőszak többé-kevésbé folyamatos visszaszorulása jellemezte.⁵⁴ Sőt, újabban az amerikai pszichológus-nyelvész Steven Pinker egyenesen azt kívánta bizonyítani nagy visszhangot kiváltó munkájában, hogy lényegében minden fizikai erőszakra érvényes ez a tendencia, s még a két világháború tépázta 20. században is kisebb volt annak esélye, hogy valaki erőszakos halált szenved, mint a megelőző történeti korszakokban.⁵⁵

E szerzők bizonyítékai gyakran kvantitatív jellegűek, s nem kis meggyőző erővel rendelkeznek. Különösen a gyilkosságok gyakoriságának változását igyekeztek nyomon követni, mivel ennek viszonylag egyértelmű a definíciója, s erre vonatkozóan kiterjedt és megbízható forrásokkal rendelkezünk. Eisner egyenesen átfogó adatbankba foglalta az Európa különböző régióira a középkor óta rendelkezésre álló gyilkossági kimutatásokat-számításokat.⁵⁶

A részleteket itt nyilvánvalóan mellőznünk kell, de a források tanulmányozása alapján kitűnik, hogy a 16. század közepéig 100 000 lakosra évente tipikusan 25–30 gyilkosság jutott Európa azon régióiban és településeiben, ahonnan viszonylag átfogó adatsorokkal rendelkezünk. Ettől kezdve a legtöbb helyen a gyilkossági arányok jelentős csökkenése indult meg. A 18. század végén Svédországban, Hollandiában és Angliában a jellemző érték 100 000 lakosra vetítve 0,5–1,5 gyilkosság volt évente.⁵⁷

A 16. és a 18. századi adatok közötti eltérés nagysága miatt nem lehet kétségünk afelől, hogy a modernitás az interperszonális erőszak jelentős hanyatlását hozta Európában. Az adatok alapján az is megfelelően behatárolható, hogy mikor kezdődött a gyilkosságok gyakoriságának visszaesése. Bár egyes európai régiók esetében – például Angliában – már a 14–16. század között is láthatunk enyhe mérséklődést, az igazi áttörés a legtöbb országban a 16–18. század között következett be: ekkor gyakran ötödére-tizedére vagy akár ennél is nagyobb mértékben csökkent a gyilkosságok gyakorisága. Ezt követően lassult a változások

⁵⁴ Spierenburg, Pieter: *A History of Murder: Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present*. Cambridge, 2008.; Spierenburg, Pieter: *Masculinity, Violence, and Honor: An Introduction*. In: Spierenburg, Pieter (ed.): *Men and Violence: Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*. Columbus, 1998.; Muchembled, Robert: *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present*. Cambridge, 2012.; Eisner, Manuel: *Long-Term Trends in Violent Crime*. *Crime and Justice*, vol. 30. (2003) 83–142.; Eisner, Manuel: *From Swords to Words: Does Macro-Level Change in Self-Control Predict Long-Term Variation in Levels of Homicide?* *Crime and Justice*, vol. 43. (2014) No. 1. 65–134.; Sharpe, James: *A Fiery and Furious People: A History of Violence in England*. London, 2016.

⁵⁵ Pinker, Steven: *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. London, 2011.

⁵⁶ Eisner, Manuel: *Individuelle Gewalt und Modernisierung in Europa, 1200–2000*. In: Backes, Otto – Albrecht, Günter – Kühnel, Wolfgang (Hrsg.): *Gewaltkriminalität – Zwischen Mythos und Realität*. Frankfurt am Main, 2001. 71–100.

⁵⁷ Eisner, Manuel: *Langfristige Gewaltentwicklung: Empirische Befunde und theoretische Erklärungsansätze*. In: Heitmeyer, Wilhelm – Hagan, John (Hrsg.): *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Wiesbaden, 2002. 58–80.

üteme, s a 20. század egészét tekintve hét európai ország átlaga 100 000 lakosra vetítve évi 1,3 volt. Mindazonáltal – mint erre utaltunk – a folyamat nem azonos dinamikával folyt Európa különböző részein: Angliában, Hollandiában, Belgiumban korán, a 16. században megindult a jelentős csökkenés, míg Svédországban inkább a 17. század közepétől. Olaszországban ellenben egészen a 19. század közepéig magas maradt a gyilkosságok gyakorisága.⁵⁸

Világos az adatokból az is, hogy a tettesek kor- és nemek szerinti összetétele kevésbé változott az idők során: a gyilkosságokat túlnyomórészt férfiak követik el, és az áldozatok is nagyrészt férfiak, továbbá a fiatal korosztály dominál a tettesek között. A végzetes kimenetelű erőszak átlagon felül csökkent a társadalmi eliten belül. Természetesen ezek a megállapítások hosszabb távú trendekre vonatkoznak, melyektől rövid távon nem ritkán léteztek eltérések.

Bár az említett szerzők hangsúlyai és vizsgálati módszerei jelentős mértékben különböznek, abban megegyeznek, hogy Norbert Elias nyomán egy „civilizációs folyamatnak” tulajdonítják az erőszak mérséklődését.⁵⁹ Elias 1930-as években megalkotott civilizációs elmélete az osztársadalmi átalakulások és az egyének szintjén végbemenő pszichés változások közötti kapcsolat kidolgozásán nyugszik. Eszerint egy több évszázadon keresztül zajló folyamat eredményeként fokozatosan kialakult és elterjedt a nagy önkontrollal rendelkező személyiségtípus, mely többnyire képes ellenőrizni az érzelmeit, s rendszerint racionális módon cselekszik, vagy legalábbis elődjénél nagyobb mértékben rendelkezik ezekkel a személyiségjegyekkel. Elias ebben a folyamatban két tényezőnek tulajdonít döntő szerepet. Az első az állami erőszakmonopólium megvalósítása, melynek eredményeként fizikai erőszaktól jórészt mentes társadalmi szférák jöttek létre. Ezekben a társadalmi státusz forrása nem a fizikai erő, hanem a képzettség, a kifinomult viselkedés és a gazdasági siker lett. Elias továbbá úgy véli, hogy a gazdasági fejlődéssel nőtt a gazdasági szereplők összefonódása, egymásrautaltsága, ami az említett racionális cselekvést és önkontrollt igényli és elismeri, jutalmazza.⁶⁰

Az interperszonális erőszak alkalmazása tekintetében a múlt és a jelen – vagy inkább a középkor és az újabb korok – közötti erős kontraszt feltételezésével Elias nem áll egyedül: mások között Johan Huizinga, Marc Bloch és Georges Duby klasszikus munkáiban találhatunk hasonló megfigyeléseket.⁶¹ Az újabb eredmények közül egybecseng ezzel Spierenburg interpretációja, mely szerint az interperszonális erőszak terjedését különösen fokozta, ha az állami erőszakmonopólium nem érvényesült.⁶² Szintén megerősíti ezt Robert Muchembled, aki a fiatal, nőtlen férfiak alkotta csoportok/bandák tevékenységét vizsgálja a középkorban és a koraujkorban. Megállapítja, hogy ezek erőszakkal átitatott szubkultúráját az idők során újfajta, békésebb ifjúsági kultúra kezdte felváltani, szintén nem függetlenül az állam szere-

⁵⁸ Eisner: *Langfristige Gewaltentwicklung*, 67.

⁵⁹ Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata: szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest, 1987. 352–370. [Eredeti megj.: 1939.]; Elias, Norbert: *Die höfische Gesellschaft. Untersuchungen zu einer Soziologie des Königtums und der höfischen Aristokratie*. Frankfurt am Main, 1983.; magyarul: *A udvari társadalom: a királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest, 2005.

⁶⁰ Elias: *A civilizáció folyamata*, 677–806.

⁶¹ Huizinga, Johan: *A középkor alkonya*. Budapest, 1982. 19–22. [Eredeti megj.: 1919.]; Bloch, Marc: *A feudális társadalom*. Budapest, 2002. 438–439. [Eredeti megj.: 1939.]

⁶² Spierenburg: *Violence and the Civilizing Process*, 87–105.; ellentétes véleményre lásd: Schwerhoff, Gerd: *Criminalized Violence and the Process of Civilisation: A Reappraisal*. Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies, vol. 6. (2002) No. 2. 103–126.

pénék változásától.⁶³ James Sharpe az erőszak fokozatos, már a 15. században megindult visszaszorulásáról ír Angliában, s eközben ugyancsak elfogadja Elias civilizációs tézisét.⁶⁴

Steven Pinker nem csak az interperszonális erőszak csökkenéséről ír, hanem úgy véli, hogy a nyugati társadalmakban mindenféle erőszak s különösen az erőszakos halálázások gyakorisága hanyatlik a 14. századtól napjainkig. Ezzel Pinker kitágítja a vitát, s ennek is köszönhető, hogy munkája széles – nem csak a történész szakmára kiterjedő – visszhangot váltott ki.⁶⁵

Pinker munkájának is fontos része annak bemutatása, hogy a régmúlt korok emberei mennyivel több erőszakkal találkoztak, mint a modern időkben élők. Nemcsak az erőszakos halálesetek gyakorisága volt nagyobb, hanem az olyan barbár jelenségeké is, mint az emberáldozatok vagy a kínzások. Pinker érvelésének hangsúlyos eleme az, hogy az erőszakos haláleseteket a lakosság számához viszonyítja. Mivel a 20. századra és században a néhány évszázaddal korábbihoz képest megsokszorozódott Európa és a világ lakossága, ez az eljárás indokoltnak tűnik. Mindazonáltal különösen provokatívnak számít az a megfogalmazása, hogy a második világháború után beköszöntött a „hosszú béke” időszaka, a hidegháború végével pedig az „új béke” korszaka.

Pinker terjedelmes könyvének nagy részében az erőszak visszaszorulásának okait elemzi, részben Elias nyomán. A komplex érvelést itt leegyszerűsítve, szerinte öt fontos fejlődési tendencia tereli a világot békésebb irányba: az állam átalakulása, ellenőrző kapacitásának növekedése; a kereskedelem fejlődése; a női értékek és a nők jogainak növekvő elismerése; az empátia, a másik emberhez való empatikus viszonyulás terjedése; végül a felvilágosodás értékeinek, az értelemnek és a racionalitásnak elfogadása.

Az erőszak koraujkorban megindult visszaszorulásának fentiekben megismert tézise számos kritikát váltott ki. Mindenekelőtt többen kétségbe vonták a következtetések alapját jelentő adatok megbízhatóságát. Megfogalmazódott az is, hogy az elérhető adatok jórészt Északnyugat-Európára vonatkoznak, jöllehet itt a kontinens lakosságának csupán ötöde élt. Bár Pinker esetenként valóban nagyvonalúan és szelektíven használta a történeti forrásokat, de hasonló ellenvetések Spierenburg és történész társai esetében semmiképpen nem helytállóak.⁶⁶ Az összehasonlító kutatások tényleg csak Európa egyes nyugati, középső és déli régióit fedik le, ami óvatosságra int az általánosításokat illetően, de ez önmagában nem kérdőjelezi meg a rendelkezésre álló eredmények érvényességét.

Egy további jellemző bírálat szerint a kvantitatív megközelítés nem nyújt számunkra megbízható információkat, mert az erőszakos cselekmények jelentős része rejtett, s ezáltal például a családon belüli erőszak vagy a szexuális visszaélések nem tárhatók fel ilyen módon.⁶⁷ Ez az ellenvetés szintén kevésbé meggyőző, mivel a gyilkosságok és a más típusú erőszakos cselekmények gyakorisága között szoros kapcsolat létezik. Semmi okunk feltételezni, hogy a múltban a rejtett erőszakos cselekmények gyakorisága kisebb lett volna, már csak azért sem, mert ezek egy része nem is minősült büntetendőnek (gyermekek bántalmazása stb.).

⁶³ Muchembled, Robert: *A History of Violence*. Cambridge, 2012.

⁶⁴ Sharpe, James: *A Fiery and Furious People: A History of Violence in England*. London, 2016.

⁶⁵ Pinker, Steven: *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. London, 2011.

⁶⁶ Hanlon, Gregory: *The Decline of Violence in the West: From Cultural to Post-Cultural History*. *English Historical Review*, vol. 128. (2013) 379.

⁶⁷ Dwyer, Philip: *Violence and its Histories: Meanings, Methods, Problems*. *History and Theory*, vol. 55. (2017) 19.

A civilizációs folyamat koncepciójának további bírálata szerint az túlhangsúlyozza az állam szerepét a civil társadalommal szemben az erőszak megfékezésében. A korai újkori Holland Köztársaság a gyilkosságok visszaszorulásának élvonalában haladt Európában. Ugyanakkor ezt az országot – így az érvelés – nem az állam kiterjedt hatalma, hanem különlegesen élénk és fejlett civil társadalma különböztette meg szomszédjaitól. Ez a civil társadalom képes volt arra is, hogy szabályozza a konfliktusok kezelését a közösségekben.⁶⁸ További ellenpélda, hogy igazán erős, abszolutista állam a korban XIV. Lajos Franciaországában létezett, melyet ennek ellenére az erőszak jóval nagyobb szintje jellemzett.⁶⁹

Több kritikus megkérdőjelezi az erőszak mérséklődésének fentiekben vázolt időrendjét is. Rámutatnak arra, hogy a 16. század közepe és a 17. század közepe között eszkalálódott az erőszak Európában, s csak ezt követte annak meredek esése. Ugyancsak rámutatnak a gyilkossági arányok széles regionális különbségeire. Itália valóban sajátos esetet jelent, mert itt közel sem csökkent olyan arányban a gyilkossági ráta, mint például Angliában. Különösen nehezen illeszthető a képbe az Egyesült Államok, hiszen – annak ellenére, hogy fejlett és magas civilizációs mutatókkal rendelkező államról van szó – itt Nyugat-Európához képest napjainkig magas maradt a gyilkosságok aránya.⁷⁰

Határozott kritika érte Pinker elképzelését, mely szerint napjaink felé haladva csökken az erőszak a világban a lakosság megnövekedett létszámát figyelembe véve, s mára minden korábbinál békésebb lett a világ.⁷¹ Ez az interpretáció a bírálók szerint tagadja a 20. század népi társadalmának új minőségét, hiszen ezek többségét statisztikailag jelentéktelen eseménysorra degradálja. A bírálók joggal mutatnak rá arra, hogy a 20. században a politikai erőszak áldozatainak száma rendkívül megnőtt, s az erőszak terén minőségi változások is bekövetkeztek. Ez nem zárja ki azt, hogy az interperszonális erőszak gyakorisága csökkent, de a meggyőző interpretációhoz feltétlenül szükséges az erőszak különböző formáinak megkülönböztetése.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az interperszonális erőszak gyakoriságának hosszú távú csökkenését – minden regionális eltérés és rövid távú ingadozás ellenére – kevésbé tudták megkérdőjelezni a bírálók. Szintén meglehetősen szilárdnak tűnik a bizonyíték arra vonatkozóan, hogy az állam szervezeti és ellenőrző kapacitásának növekedése döntő szerepet játszott a gyilkosságok visszaszorításában. Célszerűnek tűnik azonban kiegészíteni ezt további, Eliasnál és követőinél kis hangsúlyt kapott tényezőkkel, különösen a civil társadalom szerepével. Jóval kevésbé meggyőző az erőszak általános visszaszorulásáról megfogalmazott tézis. Ha ugyanis az állami erőszak különböző válfajait – mint a háború és az állami terror – is figyelembe vesszük, akkor egyrészt a kvantitatív mutatók sem egyértelműen bizonyítják ezt, másrészt a 20. században olyan minőségi változások következtek be ezen a téren – itt csak a totális háborúkat és a népi társadalmakat, a nukleáris háború veszélyét említve –, melyek megkérdőjelezzik a „hosszú béke” koncepciójának hitelességét.

⁶⁸ Spierenburg, Pieter: *Faces of Violence: Homicide Trends and Cultural Meanings*. Amsterdam, 1431–1816. *Journal of Social History*, vol. 27. (1994) No. 4. 701–716.

⁶⁹ Carroll, Stuart: *Blood and Violence in Early Modern France*. Oxford, 2006.; Carroll, Stuart: *Thinking with Violence*. *History and Theory*, vol. 55. (2017) 29.

⁷⁰ Carroll: *Thinking with Violence*, 31.; Malešević: *Forms of brutality*, 276.

⁷¹ Pinker kritikájára lásd: Aronson, Ronald: *Review Essay: Pinker and Progress*. *History & Theory*, vol. 52. (2013) No. 2. 246–264.; Ferguson, R. Brian: *Pinker's List: Exaggerating Prehistoric War Mortality*. In: Fry, Douglas P. (ed.): *War, Peace, and Human Nature: The Convergence of Evolutionary and Cultural Views*. New York – Oxford, 2013. 112–131.; Ziemann, Benjamin: *Histories of Violence. Reviews in History* (review no. 1232), <http://www.history.ac.uk/reviews/review/1232> (letöltés: 2018. június 20.) Ugyanitt lásd Pinker válaszát.

A fentiekben nyilvánvalóan csak az erőszak történeti vizsgálatának néhány kiválasztott problémájával foglalkozhattunk. Számos fontos és a szakirodalomban ennek megfelelően nagy terjedelemben tárgyalt kérdést mellőznünk kellett, beleértve az erőszak elkövetőinek motivációját, az ideológiák és a vallás szerepét az erőszakban vagy éppen a testhez való társadalmi viszony változásait. Áttekintésünk legfontosabb tanulsága ennek ellenére az lehet, hogy az erőszak történeti tanulmányozása képes integrálni a politika, az érzelmek, a test, a nemek története és számos más jól intézményesült kutatási terület módszereit és eredményeit. Így várható, hogy a jövőben az erőszakra vonatkozó kutatások nem csupán nagyobb figyelmet kapnak az eddiginél, hanem a történetírás átalakulásának egyik fontos ösztönzőjévé válnak.